

2017, No 1–2, 179–193

ЕЛЖБЕТА СОЛАК

Ягелонски университет – Краков

✉ 1solak@wp.pl, elzbieta.solak@uj.edu.pl

ОРБИС ПИКТУС И БАЛКАНИТЕ

Анотация:

Orbis Pictus ('Светът в картинки') или *Orbis Sensualium Pictus* ('Видимият свят в картинки') – малка илюстрирана енциклопедия за деца – е може би най-известният труд на големия чешки философ и педагог Ян Амос Коменски. Той е публикуван първо на латински и немски през 1658 г. в Нюрнберг, а през следващите няколко века многократно е превеждан на много езици (над 20) и е адаптиран към нуждите на потребителите в различни части на света, като с времето се превръща в определен тип многоезичен речник. Сред изданията и модификациите на ОП има много публикации на славянски езици – голяма част от тях са били дигитализирани и могат да бъдат използвани като потенциална база за евентуални сравнителни изследвания. Библиографиите на Коменски включват само онези адаптации, чиято връзка с оригинала е неоспорима, но вероятно има и такива, при които връзката с труда на Коменски не е установена. В статията се разглежда проблемът за възможна връзка между книгата на Коменски и Четириезичният речник на Даниил от Москополе. Последният досега е бил обект на интерес почти изключително като езикова проба, докато дори и от един бегъл и повърхностен анализ на съдържанието и композицията му става ясно, че в него са използвани фрагменти от „Орбис Пиктус“ (възможно е източникът му да е една неизвестна адаптация). Също и самата концепция (тематичното оформление, енциклопедичният характер на труда) съответства на идеята на Коменски за интегрирано обучение и за подпомагане на езиковото обучение със знания за контекста. Случаят на македонския речник ни подтиква да погледнем отново добре познатите първи български учебници и да се повдигне въпросът: до каква степен езиковият образ на света в преводите и в модификациите на творбата на Коменски е резултат от трансфер или съдържа актуализации (като пример за глобализация)?

Ключови думи:

Ян Амос Коменски, Сетивният свят в картини, Даниил Москополец, Четириезичният речник (гръцки, албански, аррумънски, български), Българското възраждане

*Удоволствие и полза от дигиталните библиотеки
или нови Венелиновци*

Технологическият прогрес, новите медии и технологии значително допринасят за усъвършенстване на методите на изследване, като едновременно осигуряват – немислим само допреди няколко декади

– комфорт, доставяйки (също и на представителите на хуманитарните науки, които според стереотипа са със скромни изисквания) все подобри и по-ефикасни оръдия. Във връзка с научните ми интереси с особен ентузиазъм посрещам постепенната дигитализация на старопечатните издания и на архивите, разрастването на виртуалните библиотеки и репозиториумите, които наред с книгите и списанията предлагат също все по-богати колекции от стари карти, снимки, пощенски картички, афиши и плакати, менюта на несъществуващи отдавна заведения, покани за сватби и некролози, обяви за мобилизация, билети за императорско-кралската железница, албуми със снимки от тържественното пътуване на Франц Йосиф из Галиция или филми, документиращи пристигането на Мехмед V в Битоля и пр. Умело използвани, тези извори несъмнено спомагат както за по-добро, по-детайлно и по-комплексно изследване на отделни проблеми, така и за един вид преоткриване на миналото – впрочем не от типа на реконструкция, а по-скоро като възпроизвеждане на изчезналите светове, с цел не само да разберем, но и да почувстваме епохата, да я изживеем отвътре. Всъщност, без да го осъзнаваме, събдването на отколешната мечта на човека да пътува във времето е толкова близо, както никога досега (а в някои аспекти вече е започнала да се осъществява).

Бързото количествено нарастване на информацията в една подълга перспектива има и свои негативни аспекти – неизбежно води към проблеми както със селекцията, така и с обработката на данните. В условията на неограничения достъп както до изворите, така и до научните трудове (от няколко епохи!), на един изследовател-хуманист са необходими голяма дисциплина и самоограничаване – макар че самото спазване на принципа да се съсредоточаваме върху определена цел, без да се увличаме в странични неща, не дава гаранция, че във виртуалната библиотека няма да попаднем в капан.

За една такава история около дребна библиографска справка, която е прераснала в предложение за един колективен, интердисциплинен проект, ще разкажа в този текст.

„Малък коменски“ като дамаскините

По време на една от виртуалните кверенди (т.е. кверенди из виртуалните библиотеки) по следите на полските читанки от XIX в. попаднах на книжката със заглавие „Mały komeniusz”¹, поредното издание на полско-френско-немски речник, един доста популярен през XIX в. учебник, ако съдим по броя на изданията. Въпреки липсата на латинската част не е било трудно (особено в контекста на присъстващите в заглавието препратки – *komeniusz* и *na wzór obrazkowego* (‘спо-

¹ Малката буква в заглавието не е случайна – тя се дава съгласно библиографските описи; по това време „komeniusz” функционира вече като епоним – означава многоезичен речник, повлиян от идеята на Коменски (или просто речник).

ред образеца с картинки/съдържащ картинки') да се установи връзката ѝ с най-обичаното от няколко поколения читателска публика дело на Ян Амос Коменски, известно като „Орбис Пиктус“ (по-нататък: ОП)².

Тази банална на пръв поглед находка предизвика обаче и други асоциации – този път с „Четириезичния речник“ на поп Даниил (по-нататък: РД), познат от няколко издания, в това число от монографията на Александър Ничев (Ничев 1977). Доколкото в случая на „Малък коменски“ връзката е очевидна, а сходството неслучайно, то според моите сведения учебникът на поп Даниил не е бил досега свързан с книгата на Коменски.

Орбис Пиктус – и началото на Европейския енциклопедизъм

Издаденият за пръв път в Нюрнберг през 1658 г. „Orbis sensualium pictus. Hoc est Omnium fundamentalium in Mundo Rerum et in Vita Actionum Pictura et Nomenclatura“ се смята за прототип или първообраз на съвременните учебници, а също така и за първия печатан илюстриран учебник за деца (книжката е била създадена за нуждите на началното обучение по латински и по писмения вариант на родния език – т. нар. *vernacular*³). Макар че в литературата се употребява най-често съкратеното му название, което слага акцента върху илюстрациите (или внушава, че именно илюстрациите са отличителната черта на книгата), то в действителност самият Коменски, наблюдайки в увода върху използването на познание посредством сетивата в процеса на обучаването, сигнализира необходимостта нещата, които не могат да бъдат представени в графична форма, да се опознават с помощта на другите сетива – посочвайки като примери цветовете или вкуса (Коменски 2015: 55).

Оригиналният учебник на Коменски започва от т. нар. „жива азбука“ – една таблица, в която поредните букви на азбуката се илюстрират както с картинки, така и със звуците, издавани главно от животни и с техните названия (най-често производни от оноματοпеите), напр. буквата *X x* се дава с картинката на жаба и с текста: *Rana coaxet / der Frosch quacket /*

² Интересът към „Орбис Пиктус“ се засили във връзка с чествуването на 350-годишнината от първото издание.

³ Терминът е okazionalно се използва и днес, по-скоро в значение на ‘диалектен; не книжовен, нестандартен’; по-рано то е било определение на *нелатински* кодове (или езиците с по-ограничен обсег, в опозиция спрямо универсалния език). Иначе казано – в контекста на определени епохи, за които е характерна манифестация на вернакуларното (Европейския ренесанс или Възраждането през XIX в.), може да се третира като съответствие на днешните термини *национален език*, *народен*, *местен език*, *роден език*, *домашен език* и пр. Има връзка и с идеята на Данте за функционирането на италианския език с регионалното му многообразие (*De vulgari eloquentia*), както и с койне – което като *антистандарт* прераства в универсален (с известни уговорки) език. В българските ранновъзрожденски текстове вернакуларният език най-често се определя като *прост език*.

coax, а в рубриката с буквата *U* и имаме: *Bubo ululat / die Eule uhuhat ú ú*. Или, според описа на Фиялковски: „Всяка буква от „живата азбука“ се въвежда по следния начин: най-напред има малка картинка, формат ок. 11–23 мм, в повечето случаи с изображение на животно, след това се появява едно кратко изречение, което описва звука, какъвто издава онова животно, след това буквите, които илюстрират този звук, а накрая – буквата“ (Фиялковски 2012: 281–282, преводът мой –Е. С.)⁴.

След „живата азбука“ следват 150 глави, които често се отъждествяват с ОП (в действителност освен посочените части има още *Invitatio/ Einleitung* и *Index titulorum* накрая на книгата), всяка от които заема две съседни страници⁵ – по този начин се виждат всичките елементи на триадата: *motto* (номерът и заглавието), *pictura* (картинката) и *subscriptio* (описанието). Този емблематичен начин на представяне е характерен за барока, но, както подчертава Фиялковски, за разлика от бароковите емблеми, които си служат с алегии и символи, Коменски е прагматичен – рисунките му се отнасят към реално съществуващия контекст (Фиялковски 2015: 28).

В литературата илюстрираният учебник на Коменски често се определя като тематичен речник⁶ или енциклопедия за деца, друг път пък като читанка. В действителност той съчетава и трите функции, тъй като показва и назовава по един твърде системен начин нещата както от материалния, така и от духовния свят, при това го прави по един повествователен начин, като цели – по думите на Коменски – да се изучават нещата в тяхната взаимовръзка, или (според днешната терминология) – интегрирано. Посоката на изложението следва принципа от по-простото, по-очевидното, по-познатото, по-предметното към по-сложните и по-абстрактни понятия и структури, като едновременно се прилага и фокусирането: дадената категория може да намери продължение в няколко следващи глави, където се разглеждат по-детайлно отделни субкатегории. Изключение прави началото – първа глава е посветена на Бог – тема на пръв поглед нелесна, но в действителност в ОП тя се ограничава с религиозна, църковна лексика, в това число с атрибутите на Бога. Поредните глави са посветени на избрани кате-

⁴ Според А. Фиялковски, автора на най-новия превод на „Светът в картини“ на полски и на монографията, посветена на тази именно книга на Коменски, в съвременната педагогика от гледна точка на методиката на обучението с най-голям авторитет се ползва т.нар. „жива азбука“, позната и от издадения по-рано учебник („Луцидариум“) (Фиялковски 2012: 281).

⁵ Изключение прави само глава 147, посветена на християнството, която е дадена в двоен размер, а също така и глава 107а: Земното кълбо – с 2 картинки (изображения на двете полукълба).

⁶ Речниците от този тип – с предметен, не азбучен ред – всъщност са били познати много по-рано (от Средновековието). Изучаването на отделни думи (или тематични групи думи) в определен контекст е един от елементите на мнемотехническия метод и затова историйките понякога са били римувани (Урбанчик 2000: 14–15).

гории, като напр. след главата Светът (*Mundus*) идват главите, които засягат по-детайлни категории (Небето, Огънят, Въздухът, Водата, Облаците, Сушата), след това текстовете за представянето на неживата и живата природа, за флората и фауната, за човека и различни аспекти на функционирането му в света и в обществото, чак до Страшния съд. И така, в отделните глави се намират въпроси, свързани с човешкото тяло, физиологията, с някои занаяти, професии и изобщо с човешките дейности, с организацията на обществения живот и неговите институции, с религията (или по-точно: с религиите, тъй като се обясняват езичеството, юдаизмът, християнството и ислямът – *Mahometismus/ Mahometische Glaube*) и с Божия план спрямо човека.

Не е трудно да се открие, че Коменски съзнателно възпроизвежда библейския акт на сътворението на света (Генезис/ Битие, но и у Йоан: „В началото бе Бог. И словото бе от Бога“), като го свързва с интелектуалното развитие на детето и с изграждането на представата му за света – преди то да го е опознало със сетивата си и с интелекта, преди да се е научило да назовава градивните му елементи, светът не съществува. Както подчертава Фиялковски: „Представата за света, съдържаща се в 150-те глави, е преди всичко теологическа. Редът на главите е много добре премислен – всяка последваща глава произтича от предходната и я доразвива. Първата глава, под наслов „Бог“, засяга атрибутите на Бога и създаването на света от Бога, а последната – „Страшния съд“. Светът е сътворен от Бога и се стреми към Бога. В тези „теологически рамки“ се вписва светът на природата“ (Фиялковски 2015: 29, преводът мой – Е. С.).

От глотодидактическа гледна точка трябва да се отбележи, че изучаването на лексиката не като изолирани думи, а в контекст, има известни предимства – думите се усвояват с колокации (което е важно особено за езиците със засилен аналитизъм), а тематичният принцип на практика означава системно усвояване на семантични полета и на релациите в/между тях (синонимия, антонимия, хиперонимия, хипонимия, конверсия и пр.). Излишно е да се подчертава, че онагледяването на разказа допринася за по-добро усвояване на отделни думи, но си струва да се изтъкне, че приложеният принцип текстът да се превежда *de verbo ad verbum* води до пренасяне върху превода на семантични и синтактични структури от латински (или от друг изходен език – в случая с учебниците, в които липсва латинската част), а впоследствие допринася за глобализация и интернационализация на начина на мислене (на концептуализацията, категоризацията, стереотипите и пр.).

Преводи и преработки на „Орбис Пиктус“

Първото издание, латинско-немско, излиза от печат през 1658 г. в Нюрнберг. В кратко време се появяват и други преводи на латинския текст, в това число на полски и на чешки, а също така и комбинации с

повече езици, напр. латинско-немско-италианско-френски ОП (1666 г.). Скоро ОП е преведен вече на 12 европейски езика (полски, английски, руски, чешки, унгарски, френски, немски, словашки, италиански и др.), преведан е също и на арабски, персийски, турски и монголски. Както пише Фиялковски, „общо взето в продължение на близо 200 години се публикуват над 200 издания на над 20 езика“ (Фиялковски 2015: 7⁷).

В последвалите немски издания ОП е подложен на промени, не рядко дълбоки, засягащи както структурата, така и съдържанието. Промените (напр. съкращаване, издания без картинки, добавяне на текст, по-богат/по-беден илюстративен материал) могат да се наблюдават в поредните преводи, които се появяват чак до XIX в.

С течение на времето ОП прераства в едно явление – изживява един продължителен процес на развой, в продължение на който един конкретен текст – учебник по латински с определена концепция – еволюира в посока на многоезичен речник (или речник изобщо). В някои издания от многоезичните съпоставки изобщо отпада латинската част (каквато е напр. споменатият „Малък коменски“) – в случая може да се говори за едно явление от типа на дамаскините, някои от които вече изобщо не съдържат Дамаскиновия текст.

Имайки предвид гореказаното, не можем да не се съгласим с мнението на Фиялковски, че възгледите на Коменски най-пълно отразява първото издание на ОП, а по-късните издания и преработки се отдалечават от идеята на Коменски за интегрираното обучение.

В поредните преводи и преработки изменения претърпява също и самото заглавие на учебника. С течение на времето то загубва бароковия си характер, опростява се, като в една част от изданията се набляга върху идеята „светът в картинки“ (макар и в действителност понякога в тях да няма картинки), в други се подчертава енциклопедичният характер на учебника, а в случаи като споменатия „Малък коменски“ е налице епоним. Сред причините за различното тълкуване на заглавието в отделните издания на ОП Фиялковски посочва между другото и факта, че самият Коменски в предговора/ предисловието нарича учебника си „Енциклопедия на видимия свят“ (*Sichtbare Welt*).

Сред изданията на ОП богат корпус представляват славянските преводи – особено многобройни са полските издания (от XVII до XIX в.; последно е цитираното тук издание на Фиялковски от 2015 г. по Нюрнбергския оригинал) и руските (1768, 1788 – две издания; 1793, 1808, 1822). Първият превод на чешки излиза през 1685 г. в Левоча. В Чехия огромен интерес към книгата се появява през XIX в., когато Коменски се „преоткрива“ и придобива статус на национално благо. Много славянски преводи са достъпни във виртуалните библиотеки (впрочем техният брой постепенно нараства), напр. Библиотеката в Мартин предоставя 7

⁷ Вж. каталога на изданията в Пилц 1967.

екземпляра, в това число многоезичните, с превод на чешки, словашки, полски. ОП се издава и през ХХ в. – напр. на руски, сръбски, български. По-новите и най-новите издания на ОП най-често възпроизвеждат текста по издания с картинки – като преводачите и издателите им съзнателно се завръщат към идеята на Коменски.

„Четириезичният речник“ на поп Даниил – балкански Орбис Пиктус“?

За историята на българския език „Четириезичният речник“ на поп Даниил от 1802 г. е много важен като исторически (при това материален) извор/документ, толкова повече, че той е бил сред първите печатни издания, които (редом с „Додатак“ на Вук Караджич) са предизвикали интереса на научната общност като образци на българския език. Международна известност речникът е придобил вследствие на публикациите на Мартин-Лийк (1814, Лондон) и Миклошич (1862, Виена). През ХХ в. паметникът е бил издаван от Папахаги (1909, Букурещ), Погорелов (1925, София), Кристофсон (1974, Мюнхен) и Ничев (1977, София). В статията ще се позовавам на текста в транскрипцията от последното издание.

Международната „кариера“ на речника е станала повод известно време той да се мисли за първата българска книга, докато в действителност е извадка от „Исагогика дидаскалия“, създадена от арумънеца Даниил, и се отнася към влашката учебническа книжнина от Москополе. Независимо от това речникът е бил използван и от българи, ако не в първото издание, то със сигурност в цариградската преработка от Теодосий Синаитски („Книга за научение трих языков славяноболгарский и греческий и карамалитской“, 1841).

Като прави обстоен анализ на речниковия материал, Ал. Ничев се концентрира главно върху формалната страна на езика и върху реконструкцията на текста, без да се спира по-подробно върху стриктно текстологичните и семантичните проблеми в него. Въпреки това в монографията могат да се открият много интересни сведения и коментари, които засягат проблема за евентуалните извори на речника и изобщо за контекста на възникването му. Без да изключва възможността Даниил да е познавал „Лексикон тетраглоссон“ на Георгиос Константину от Янина от 1786 г., Ничев категорично отрича каквото и да било влияние на лексикона върху речника на Даниил, като пише: „сериозният лексикографски труд на Константину с нищо не е повлиял върху речника на Даниил освен само със заглавието си“ (Ничев 1977: 11).

Тъй като Ничев не аргументира мнението си, следва да се предположи, че лексиконът принадлежи към една друга лексикографска традиция, вероятно с азбучен ред. Защото „Четириезичният речник“ на поп Даниил е всъщност – както ОП и многобройните учебници от това семейство – едно повествование, *макроразказ* от малки, автономни разказчета, дадени паралелно на четири езика. У Коменски първите

няколко десетки глави биха могли всъщност да се третират като тълкувания на картинките. С усложняването на тематиката пропорциите (балансът) между информативността на картинката и на текста се променят (в полза на текста). В речника на Даниил картинките липсват, но самият текст на много места подсказва, че фрагментите му са възникнали като коментар към някакви картинки. Много сходства с началните глави на ОП има също в реда, по който се въвеждат нови знания и нови думи. Така например макроразказът започва от сътворението на света („Господ стори небото, земята, сънцето, месечината, звездите“), появата на рибите („рибите ягулите“) и дърветата, след което се изброяват видовете на дърветата и се прави категоризация според мястото, където могат да се видят дърветата (*во орманот, на планин'ето, на полето* и на други места). В случая е приложен същият принцип на фокусиране, както у Коменски – след посочването на хиперкатегорията идва преход към детайлите или, казано иначе: към категориите от т. нар. основно ниво (*basic level*) – понятията (и техните езикови форми) с оптимална (средна) степен – както на абстрактност, така и на детайлност, най-лесно разпознаваеми, затова и според Е. Рош признавани за първите, които се появяват в процеса на интелектуално-езиковия развой и особено важни в процеса на езиковото обучение (Евънс 2007: 105).

След растенията (*цфет'ата, тревата, зел'ета, коприв*) идва царството на животните (*иман'ето дивите*), от които „едни се ядат и едни работат за нашет ихтиза“. В ОП на животните са посветени главите 18–34, като прегледът започва от хиперонимите: ‘животно’ и ‘птица’ (18), следват различни категории птици: домашни (19), пойни (20), полски и горски (21), хищни (22), водни (23), летящи насекоми (24), четирикракки и домашни (25), *pecora* (26), товарни (27), диви (28), диви хищници (*Ferae Vestiae*, 29), змии, влечуги и земноводни (*Serpentes et reptilia*, 30), насекоми, пълзящи (31), живеещи във водата и на сушата (32), риби, живеещи в реките и езерата (33), морски (34). В РД каталогът на животните е по-скромен, но въпреки това в него могат да се открият сходни с ОП обособени групи думи, като напр. хищници, добитък, товарни животни, домашни птици, пойни птици, кокошки и петел – впрочем те са покрай *волойте* (но това е във фрагмента за началото на деня в селското стопанство). Котката се появява вмъкната между неясния откъс за месото и вилицата, която „стоит близу од брадата“, и разказа за овчаря, а отделни животни се появяват във фрагменти, посветени на други теми (като напр. за овчаря).

Всъщност в структурно отношение РД показва сходство с ОП само в началните страници (с откъсите за животните включително), тъй като по-натък фрагментите, които биха могли да се свържат с ОП, са смесени с различни други цялости – от типа „добри съвети“, впрочем на места с много хаотично „прескачане“ от тема на тема и вмъкване на фрагменти, в които не се открива никаква връзка нито с предходния,

нито с последвалия текст, което прави изложението некохерентно и нееднородно в стилистично и семантично отношение. В него могат да се открият следните стратегии: описание и повествование – т. нар. генерически изречения или историйки около хипотетична картинка; съвети, инструкции, правила на поведението и др. На практика това означава, че в текста се редуват фрагменти в изявително наклонение (какво е и как действа нещо) с откъси, в които доминират повелителни форми и конструкции – в това число и за забрана. Налице са също условни конструкции (главно потенциалис), има и разкази от първо лице – „излязох на пазара, купих“. При това си струва да се отбележи, че някои от тези разказчета са много интересни, а има и много забавни.

Изоставянето на генеричния тип на изложение (*e, има*) означава също, че невинаги микротекстът може да се причисли към някаква категория, тъй като в него се описва единичен случай при определени обстоятелства, иначе казано – вместо очаквания енциклопедизъм нерядко се появява изследване на конкретен случай (казус).

Въпреки това, спазвайки линеарния ред на изложението, можем да се направим едно приблизително членение на текста: растения, хищници, добитък, птици, насекоми, седмицата, кога служиш, милостиня, покана за трапеза; глад; лозя и вино; на пазара, да не пием вино много; народна медицина/много названия на зеленчуци и плодове/диета; с коя ръка да се държат иглата и чашата; за работата – да се избягват развлеченията; как се лови риба в морето; градината; улица; мед; водата за градината (хендек); контузии, заболявания, зъбобол/хекимот; ръката; при болки на различни части на тялото да не се яде лук; на църква/и подготовка за молитвата; заразни болести; предене и тъкане като женски занятия; харамии; власт (с критика на съществуващия обществен ред!)/болестите и смъртта като наказание за тези злоупотребления; как да се проветрява къщата сутрин; как да се лекуват дерматологични заболявания; трендафил; лен и коноп/ фарата (да не гледаш произхода, а да каниш в къщата си умни хора); какво наранява; предотвратяване на „лошо око“ (предпазна магия); как да се правят дрехите; град, слана, роса; ако искаш да запалиш фурната; покривът; оръдия на труда – сечива (секира, скепарот, пила, но и сабя и малък нож, който „сечит ноктите“); пране и измиване на тялото; бижута и украшения; хигиена на косата/да не боли главата; лош сън; съдове, чинии, прибори (има вилица!) да държиш чисти и подредени; роднински връзки и семейни отношения; пътуване с кола зимно време; да ходим да донесем слама и трава сено на волойте; възпитание на децата; вярност в брака; жътва/време; воденица и воденичар; статуса на жената и женските занимания в къщи; гащи; анатомия; мачката; овчар; да се яде бавно и добре да се дъвче; спане/перница; лекуване на настинка; диета за отслабналите; смърт и погребение; за хигиената на брадата; за косата у жените/манджата; лоши хора; за месото – да земиш от опашката; как се построява плевнята; обуца според

времето; как да слагаш житото в чували; за сеното; да не забравиш за ракията/камина; как се лекуват болните крака; за цветовете в облеклото; облеклото за Великден/лов за зайци; бройни числителни; глаголи за движение и присъствие/отсъствие.

Текстът завършва с молитва, което позволява да констатираме, че е налице забелязаната от Фиялковски в контекста на ОП теологическа рамка. В сравнение с визията на Страшния съд и поканата за молитва в книгата на Коменски, молитвата в речника на Даниил е много по-оптимистична – вдъхва надеждата, че може да ни се простят греховете и да се озовем в „парадисот райот“ (Ничев 1977: 138).

Необходимо е да се подчертае, че горепосочената сегментация на текста е твърде условна и се дава само с цел да ориентира читателя в съдържанието на речника и да докаже очевидните сходства на двата учебника (както в концепцията, така и в тематиката), а също и съвпадения на нивото на отделните фрагменти. Един подробен анализ на лексикалния материал с оглед на езиковата картина на света тепърва предстои, но и от този бегъл преглед могат да се направят някои заключения.

Речникът на Даниил несъмнено принадлежи към семейството на ОП; макар и да е далечен роднина и макар и категориите и темите, в които личи връзката с ОП, да съставляват само част от компилацията. Доказателство за това са не само засегнатите проблеми, начинът на организация на текста или (отчасти) редът на изложението, но и впечатлението, че на места се касае за тълкуване на картинки – това е образният, детайлен начин на изложението, а също и някои детайли, които пряко насочват към картинките на Коменски. Така например гемията, която вижда на брега рибарят, отишъл с дружина да лови риба, създава асоциации с корабкрушението у Коменски; ламята (митическо животно), намерила у Даниил мястото си сред хищниците, я има също и у Коменски (при него в глава *Serpentes* – влечуги); да не пропуснем и споменатата сред пойните птици яребица (*йеребицата*), която „кога седит на кафесот, пейт харно и сакат да а слушае сфетот“. Както се знае, яребицата (*Perdix perdix*) е дива птица без установени вокални способности. В случая – даже ако самото название действително е било употребявано за друга птица (канарче?), у Коменски в глава 20, *Oficines* (пойни птици) текстът е илюстриран с картинката, където редом с другите птици има и изображение на (пъстър) папагал в кафеза, а в главата с полските и горските птици се споменава и за яребицата.

И двата учебника съдържат определено християнска представа за света, но различна във времето и в пространството. Без да рискуваме много, можем да предположим, че времевата и пространствената дистанция са повлияли върху категоризациите в РД, но дали и в каква степен всъщност учебникът от Македония отразява местните реалии и локалната ценностна система и изобщо – актуалната (актуализираната) картината на света?

Учебникът на Коменски е бил предназначен за представителите

на заможните прослойки, жителите на града – в ОП разграничението: градски – селски начин на живот е много строго (според Коменски „земеделието и отглеждане на добитъка днеска е грижата на най-долните прослойки“, т.е. плебеите), докато в РД засегнатите проблеми на бита и всекидневните грижи са представени на фона на определено селски пейзаж; повествованието всъщност се ограничава със (ако може така да се каже) съдбата на едно примерно стопанство: светът е стопанството и най-близката околна среда – лозята, полята и гората, морето, пътищата; даже посещението на пазара не носи никаква информация за града.

За разлика от ОП, където много място се отделя на обществения ред и институциите му, в ДР се засягат само – отчасти – църквата (поскоро като място, но не и като институция; но това е така и у Коменски, поради известните причини) и властта – с много любопитен пример на политическа критика („И архондите со харен занат пиат кърфот на сиромасите [...] затова има болести и чума“).

За разлика от ОП, където прислугата и отделни категории на дворцовия етикет са нещо очевидно, в РД строго се регламентира присъствието на външни хора – хекими́на, майстора, мелничаря – и в повечето случаи въпросът се свежда до това, как да се справим сами (с ремонта на покрива, с главобол и пр.). За евентуалния (социален и материален) статус на учениците може да се съди по малко на брой, предимно оскъдни забележки („Жената што имат пръстени не прилегаат да месит да перит на постахот на бунарот на чешма току да везит ризи“) и по битови детайли. Впрочем, излишно е да се подчертава, че както в ОП, така и в РД се отразяват мъжкото светоусещане и светът на мъжките ценности.

Създаденият от Бога свят всекидневно се пресъздава отново посредством труда – в РД вниманието се концентрира върху полезни и приложими във всекидневния живот знания и умения – картината на света у Даниил напомня по скоро т.нар. – *conduct books* (упътвания, добри съвети)⁸ и по-късните *self-help books* (нем. *Selbsthilfeliteratur*; *Ratgeberliteratur*), а също и – в много аспекти – „Робинзон Крузо“ (като едновременно подсказва причините за свръхрепрезентацията му във възрожденската литература⁹).

Може да се каже, че докато ОП представя един научно моделиран стереотип на света (т.е. светът, какъвто би трябвало да бъде), РД има практически, прагматически, приложни измерения; тематиката му се концентрира върху решаване на всекидневните проблеми. Енциклопедизмът отстъпва пред жизненоважни, нетърпящи отлагане предизвикателства – оттук в центъра на вниманието е проблемът: как да живееш, за да оцелееш, и как да живееш един добър живот, макар и заплашен

⁸ В случая имам предвид строго дефинирания жанр на средновековната утилитарна литература, произведения, които съдържат обществени норми.

⁹ Робинзон е бил сред най-превежданите книги през Българското възрождане – срв. Аретов 1990.

от болести, несполуки и катаклизми. При такива условия, когато всеки ден може да се очаква наказание от Бога, насладата от живота се извлича от малките удоволствия (характерни, впрочем, по-скоро за възрастните, отколкото за децата!) – вкуса на хубавата храна, пеенето на птиците, миризмата на хубавото ястие и на розата, празничното облекло, украшения, и преди всичко от подчертаното удовлетворение от добре свършената работа; развлеченията са сведени до срещите на чаша в мъжка компания. Парадоксално – в този минимализъм няма нищо инфантилно или ограничено – в него се отразява гледна точка на един зрял, опитен и мъдър човек на определена възраст. В това отношение РД напомня една книга от граф Фридерик Скарбек, която е залегнала в основата на една от главите на трактата на Владислав Татаркевич „За щастието“¹⁰. Посоченото сходство едва ли е случайно, тъй като и двата текста препращат към Хораций и текста му, станал елемент от канона на класическото обучение:

Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi
finem di dederint, Leuconoe, nec Babylonios
temptaris numeros. Ut melius, quidquid erit, pati.
Seu plures hiemes, seu tribuit Iuppiter ultimam,
quae nunc oppositis debilitat pumicibus mare
Tyrrhenum. Sapias, vina liques, et spatio brevi
spem longam reseces. Dum loquimur, fugerit invida
aetas: carpe diem, quam minimum credula postero.
(Хораций, *Carmina, Ad Leuconoem, I, 11*)

Отчаянието на филолога (или за едно преоткриване на Америка)

Надявайки се, че съм на прага на едно научно откритие, като случайно прелиствах виртуалния екземпляр на Шафариковата история на южнославянските литератури, вниманието ми прикова следният (впрочем: много добре познат) фрагмент: „Ausser Daniels, und auch in Leakes Researches in Greece wiederabgedruckten Tetraglosson – *Griechischen Comenius, möchte man fast sagen* (бел. моя – Е.С.) – enthalten die literarischen Beilagen zu der in Wien erschienenen serbischen Zeitung 1820 ff., nebst der Bulgarischen Uebersetzung der 285 Wörter des Petersburger vergleichenden Wörterbuchs aller Sprachen, auch Proben in Prosa und Versen, und grammatische Bemerkungen, gesammelt von dem serbischen Lexicographen, Hrn. Wuk Stephanowić, die aber, wie Hrn. Köppen (Kunst u. Alterth. in Russl. S. 27.) sachkundige Bulgaren, welche der Ternauer Dialekt (wol nur Varietät) allen übrigen vorziehen, versicherten, hauptsächlich nur diejenige Mundart (Varietät) betreffen, die an der Gränze Serbiens gesprochen wird“ (Шафарик 1826: 225).

С други думи – сходството между РД и ОП е забелязано вече от кла-

¹⁰ Става дума за *Male przyjemności pożycia*, Warszawa 1839 (и други последвали издания). Книгата на Татаркевич е издадена за пръв път през 1947 г., след което продължава няколко издания (с промени в съдържанието).

сика на славистиката – шеговитият тон не променя същественото: сбогом мое откритие! В случая може да се говори най-много за преоткриване. Коего обаче не означава настоящият неуспех да бъде третиран като катастрофа. В българската възрожденска книжнина от началото на XIX в. има и други следи от вероятни (преки или косвени) влияния на идеята за тематичен речник. Като пише за българското речниково дело от този период, В. Кювлиева цитира между другото сведения на Ю. Венелин: „В битностъ мою, в 1831 году, в Букуресте, я обратился к Василию Неновичу с вопросами об его Грамматике и Лексиконе. Он мне показал по одной тетрадке тою и другою; и вышло, что это не Лексикон, а небольшой сбор слов, составленнѣй не по алфавиту, а по заглавям, напр. части тела, времена года, травъ и тому под.“ (Кювлиева 1997: 189; Венелин 1838: 6). Според установеното от Марта Бур въз основа на кореспонденцията на членовете на българското Филологическо дружество в Брашов, „касае се за речник в размер от 30 коли на четири различни езика. Първата шпалта е на илирийски или български, втората на гръцки, третата на румънски и четвъртата на руски. На всеки ред българските, румънските и руските думи да бъдат повторно напечатани с гръцки букви, а гръцките думи с румънските букви“ (Кювлиева 1997:187¹¹). Кювлиева свързва информацията за неиздания речник на Ненович с открития от Максим Младенов ръкопис №1169 от Архива на Румънската академия на науките (Младенов 1986), като едновременно посочва евентуалната му връзка с „Абецедар грекороману и булгаро“ от Василис Манолис, издаден през 1827 г. в Букурещ (Кювлиева 1997: 190). Тъй като по-нататък, в контекста на енциклопедизма, авторката споменава и за „Рибния буквар“, не бива да са забравя и за (споменатия от Априлов) костурчанина Димитриос Дарварис, автор на много учебници, чийто жизнен път, контактите му със славяни и фактът, че като автор той действа във Виена, го включват в списъка на евентуални „липсващи звена“.

Обобщение и перспективи

Посоченото от Фиялковски общоприето мнение, според което учебникът на Коменски е залегнал в основата на всички съвременни учебници за ранна школна възраст, трябва да се третира до известна степен метафорично – като неограничен трансфер на идеята за съчетаване на системно изложение с възрастовите когнитивни възможности на детето и с методите от типа на „учене чрез преживяване“. На практика въпросът за евентуални влияния и преки заимствания в конкретни учебници от определена епоха е много по-сложен. Българските дидактически пособия от първата половина на XIX в. се печатат (а понякога и изцяло подготвят) в големи европейски градове. Стипендията и престоят на о. Неофит Рилски

¹¹ Фрагментът е от писмото на В. Ненович до университетската печатница в Будим, цитирано в статията на М. Бур-Марковска (Бур 1972).

във Влашко с цел той да се запознае с нашумелия тогава Бел-Ланкастърски метод, са документирани; в случаите, когато даденият учебник е написан в България, за евентуалните източници и/или инспирации може да се съди по съдържанието на библиотеките и частните архиви на отделните книжовници (ако са се запазили). Но когато едно помагало излиза на бял свят в чужбина, при това в една космополитна среда, не би било лошо да се потърсят допълнителни контекстови показатели: учебни програми, библиографии на дидактична литература в отделни страни и пр., което, естествено, надхвърля рамките на този текст.

Особено в контекста на първата вълна на „гражданските“ (т.е. светските) дидактици и просветители трябва да се има предвид, че много от тях са учили в немскоезичните учебни заведения на тогавашната Австрия, а установеното гръцко (или друго) влияние върху българската култура през първите десетилетия на XIX в. може да е само звено в трансфера от други културни средища (кръгът на Кораис в Париж, виенският период на Ригас Велестинлис, Филики Етерия в Одеса, Йонийските острови като посредник на френско, а след 1810 г. английско влияние, Смирна като кръстопът на културни влияния и пр.).

Затова – във връзка с преводите на ОП, а и с РД – наред с въпроса за евентуално пригаждане на съдържанието на речника към локалната картина на света, би могъл да се повдигне сериозно един друг въпрос: доколко преводите не само отразяват, но и внушават определена картина на света? Предполагам, че едно сравнително изследване на славянски варианти на Орбис Пиктус би могло да донесе отговор на тези, както и на други въпроси, засегнати в текста.

Литература

- Аретов 1990: Аретов, Н. *Преводната белетристика от първата половина на XIX в. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1990, 244 с.
- Бур-Марковска 1972: Бур, М. Писма на книгоиздателя Васил Н. Ненович в Будапещенските архиви (1824–25). // *Известия на института за литература*, 1972, № 21, БАН, с. 219–275.
- Власева 2005: Власева, Т. От читанката христоматия към читанката „библиотека“ // LiterNet http://litenet.bg/publish16/t_vlaseva/chitankata.htm [достъп: 29.04.2017]
- Данте 2002: Dante, Alighieri. *O języku polskim*. Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Włodzimierz Olszaniec. Kęty, Wydawnictwo ANTYK, 2002, 71 s.
- Коменски 1643: J.A. Comeni *Ianua linguarum reserata, cum Graeca versione Theodore Simonii Holsati, Secunda hac editio recognita et innumeris in locis emendata. Et gallica nova Stephani Curcellael*. Amstelodami, Apud Ludovicum Elzevirium, 1643. https://openlibrary.org/books/OL14015641M/J.A._Comenii_Ianua_lingarum_reserata [достъп: 29.04.2017]
- Коменски 1770: Joh. Amos Comenii *Orbis sensualium pictus quadrilinguis emendatus... pictura et nomenclatura Latina, Polonica, Gallica et Germanica*, 1770.

- [http://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/dlibra/docmetadata?id=63&from=publication&\[достъп: 29.04.2017\]](http://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/dlibra/docmetadata?id=63&from=publication&[достъп: 29.04.2017])
- Коменски 1818: Joh. Amos Comenii *Orbis sensualium pictus quadrilinguis [...] pictura et nomenclatura latina, polonica, gallica et germanica = To jest Jana Amosza Kommenusza Świat malowany rzeczy widocznych pod zmysły podpadających, w czterech językach [...] po łacinie, po polsku, po francuzku i po niemiecku*. Ed. nova, priori emendator. Wrocław : u Wilhelma Bogumiła Korna, 465 s.
- Коменски 1820: Joannis Amos Comenii *Orbis Pictus graeco-latinus, quem ad usum iuventutis, graecorum Litterarum studiosae, accomodatum curravit Mart. Span. Vindobonae, apud Josephum Geistinger*. http://kramerius4.nkp.cz/search/i.jsp?pid=uuid:57bc6210-38c5-11de-955e-000d606f5dc6&q=#monograph-page_uuid:369fe110-caf3-11e6-b22f-5ef3fc9ae867 [достъп: 29.04.2017]
- Коменски 1826: *Mały komeniusz*. Po polsku, po francusku i po niemiecku, na wzór obrazkowego. Wydanie nowe, przejrzone i poprawione. W Warszawie, u A. Brzeziny, 1826, 124 s.
- Коменски 1941: Коменский, Я. А. *Избранные педагогические сочинения. Том 3. Мир чувственных вещей в картинках*. Перевод с латинского языка Ю. Н. Дрейзина. Под редакцией и со вступительной статьей А.А. Красновского. Москва, Учпедгиз, 1941. – Серия «Педагогическая библиотека». http://publ.lib.ru/ARCHIVES/К/КОМЕНСКИЙ_Ян_Amos/_Komenskiy_Ya.A..html
- Коменски 1957: Коменский, Я. А. Мир чувственных вещей в картинках, или изображение и наименование всех главнейших предметов в мире и действий в жизни. <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000054/st014.shtml> [достъп: 29.04.2017]
- Коменски 1957: Коменски, Ян Амос. *Сетивният свят в картини или изображение и наименование на всички най-главни предмети в света и действия в живота*. Преведе от латински Г. Кр. Радев. София, „Народна просвета“, 1957, 300 s.
- Коменски 2015: Komeński, Jan Amos, *Świat w obrazach rzeczy dostępnych zmysłom*. Wstęp i przekład polski Adam Fijałkowski, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015, 388 s.
- Кювлиева 1997: Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Ничев 1977: Ничев, Ал. *Четириезичният речникна Даниил*. София, БАН, 1977.
- Пилц 1967: Pilz, K. *Johann Amos Comenius. Die Ausgaben des Orbis Pictus*. Nürnberg, 1967.
- Шафарик 1826: Schaffarik, Paul Joseph. *Geschichte der slawischen Sprache und Literaturnach allen Mundarten*. Ofen, Mit Koen. Ung. Universitaets-Schriften, 1826, 5245 s. https://books.google.pl/books?id=NQ0VAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [достъп: 29.04.2017]
- Урбанчик 2000: Urbańczyk, S. *Słowniki i encyklopedie. Ich rodzaje i użyteczność*. Kraków, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 2000, 88 s.
- Филяковски 2012: Fijałkowski, A. *Tradycja i nowatorstwo w Orbis sensualium pictus Jana Amosa Komeńskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012, 410 s.
- Филяковски 2015: Fijałkowski, A. *Wstęp* [In:] Komeński, Jan Amos, *Świat w obrazach rzeczy dostępnych zmysłom*. Wstęp i przekład polski Adam Fijałkowski. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015, s. 5–32.